

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΤΕΜΕΝΙΣΜΑΤΩΝ

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ ΣΚΡΕΤΤΑΣ

Ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»¹ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ ἀποτέλεσε διαχρονικὰ τὴν πηγὴ καὶ συγχρόνως τὴν κατάληξη τῆς ἀληθοῦς θεολογίας. Κατὰ τὸν Εὐάγριο Ποντικό, θεολόγος εἶναι ὁ ἀληθῶς προσευχόμενος, ἢ ζωντανὴ ἀπόδειξη τῆς ἀμφίδρομης σχέσης προσευχῆς καὶ θεολογίας².

Πεδίον ἁγιασμοῦ τοῦ λειτουργημένου ἀνθρώπου εἶναι ἡ λειτουργικὴ ζωὴ. Κέντρο τῆς λειτουργικῆς ζωῆς εἶναι ἡ θεία λατρεία, ὡς συγκεκριμένη προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἴδια ὅμως ἡ προσευχὴ ἀποτελεῖ τὸ θεμελιακὸ δομικὸ στοιχεῖο τῆς λατρείας, εἶναι ὁ τρόπος τῆς πνευματικῆς ἀναπνοῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἐνῶ ὁ ναὸς καὶ τὰ προσκίσιματά του³ εἶναι τὸ κέντρο τῆς προσευχῆς καὶ τῆς λατρείας, ὁ τόπος τῆς σύνολης ζωῆς τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τῶν πιστῶν καὶ τῶν συνάξεών τους.

Ὁ ἄνθρωπος, ὡς ἔμψυχος ναὸς τοῦ ἁγίου Πνεύματος, εἶχε, ἀπὸ τοὺς πρωτοχριστιανικοὺς χρόνους μέχρι σήμερα, τὴν ἀνάγκη τόπου λατρείας, ἀφιερωμένου καὶ ἁγιασμένου χώρου προσευχῆς καὶ ἐπιτελέσεως τῶν δημοτελῶν ἀκολουθιῶν καὶ τῶν ἱερῶν μυστηρίων⁴. Ὁ τόπος αὐτὸς ξενοδοχεῖ τὴ συνάξη τῶν πιστῶν, οἱ ὅποιοι ἰστάμενοι μέσα σ' αὐτὸν «ἐν οὐρανῷ ἐστάναι νομίζουσι»⁵. Εἶναι ὁ οἶκος τοῦ Κυρίου, ὁ «πολύφωτος οὐρανός»⁶, ποὺ φωταγωγεῖ τοὺς ἀληθεῖς λατρευτὲς τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνοίγει σ' αὐτοὺς μυστικὰ «τὴν θύραν τοῦ ἐλεύους»⁷ του.

Γύρω λοιπὸν ἀπὸ τὸν ἱερὸ ναὸ καὶ τὰ βοηθητικὰ προσκίσιματά του, οἱ χριστιανοὶ οἰκοδόμησαν τὴν καθημερινότητά τους, θεμελίωσαν τὴν πνευματικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ τους ζωὴ καὶ συγκρότησαν τὴν κοινὴ τους λατρεία.

Ἐπειδὴ εἰδικὴ εἰσήγηση κάλυψε τὰ τῆς χρήσεως καὶ τῆς ἱερότητας τοῦ ναοῦ συνολικὰ, ἐγὼ ἐδῶ θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ λειτουργικὰ προτεμενίσματα καὶ τὴ λατρευτικὴ τους χρῆση, ἀποφεύγοντας ἐνίοτε ἐπιμελῶς τὶς ἀρχαιολογικὲς - ἀρχιτεκτονικὲς ἀναφορές, ὡς πεδίου γνώσης καὶ ἐρεῦνης τῶν εἰδικῶν συναδέλφων τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐδῶ παρατίθεται συστηματικὰ καὶ ἀθροιστικὰ πλούσιο ἀρχαιολογικο-λειτουργικὸ ὑλικό, τὸ ὁποῖο εἶναι ὅμως ἀδύνατο, λόγῳ ἐλλείψεως χώρου καὶ χρόνου, νὰ ἀναλυθεῖ σὲ βάθος, καθὼς τὰ ἀποταμιευόμενα καὶ θιγόμενα ζητήματα, οἱ εἰδικὲς πληροφορίες καὶ μαρτυρίαι καὶ ἡ τελικὴ σύνθεσή τους χρῆζουν ἰδιαίτερας τῶ καθένα ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, γιὰ νὰ ἀναδυθεῖ ἡ ἐξέλιξή τους στὴ ζωὴ λειτουργικὴ διαχρονία.

1. Ἰωάν. δ' 24.

2. Κεφάλαια περὶ προσευχῆς, Ξ'. PG 79, σ. 1180B: «Εἰ θεολόγος εἶ, προσεύξῃ ἀληθῶς καὶ εἰ ἀληθῶς προσεύξῃ, θεολόγος εἶ». Πρβλ. *Φιλοκαλία*, ἐν Ἀθήναις 1957⁷, τ. Α', σ. 182 (ξ').

3. Ὁ ὅρος «προτεμενίσματα», ποὺ χρησιμοποίησαμε, ἀντὶ τοῦ γνωστότερου «προσκίσιμα», στὸν τίτλο τοῦ ἀρθροῦ-εἰσηγήσεως μας, ἀπαντᾶται συχνὰ στὶς πηγές. «Τέμενος» ἐκεῖ ὀνομάζεται κάθε ἱερὸς τόπος λατρείας καὶ ἰδιαίτερα ὁ ἱερὸς ναὸς. Βλ. Ἰσιδώρος Πηλουσιώτης, *Ἐπιστολῶν Βιβλίον Γ'*: *Ἐπιστολὴ ΟΕ'*: *Θεοδοσίῳ Ἐπισκόπῳ*. PG 78, σ. 784A. [Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως], *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, σ. 384B. Μάρκος Εὐγενικός, *Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*. PG 160, σ. 1165B.

4. Βλ. Ν. Σκρέττας, «Ἡ λειτουργικὴ ζωὴ στὴν Ἀθωνιάδα Σκολή. Μνήμης ἀγαθῆς ἀποτυπώσεις», *Ἐπετηρὶς Ἀθωνιάδος Ἀκαδημίας II Διακοσμοτεσσαρακονταετηρῆς διορισμοῦ Σχολάρχου Ἀθωνιάδος Εὐγενίου Βουλγάρεως (1753-1993)*. Τεσσαρακοετηρῆς Ἐπαναλειτουργίας (1953-1993), Ἀθωνιάς 1997, σ. 275. Ὁ ἴδιος, «Οἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου καὶ ἡ ποιμαντικὴ τους ἀξιοποίηση», στὸ: *Οἱ ἀκολουθίαι τοῦ νυχθημέρου (Χρονικόν, εἰσηγήσεις, πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου Ἱερῆς Μητροπόλεως Δράμας. Ἔτους 1994)*, Δράμα 1994, σ. 91-93.

5. *Τροπάριον* κῆμα ἀναγινωσκόμενο, μετὰ τὸ Τρισάγιον τὸ μετὰ τὰ ἀπόστιχα τοῦ ὄρθρου στὴν ἀκολουθία τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς: «Ἐν τῷ ναῷ ἐστῶτες τῆς δόξης σου...».

6. *Κοντάκιον τῶν Ἐγκαινίων*. Βλ. στὴν ἀκολουθία τῆς 19' Σεπτεμβρίου, μνήμη τῶν Ἐγκαινίων τῆς ἁγίας τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ ἡμῶν Ἀναστάσεως.

7. Βλ. ὅπου στὴν ὑπόσημ. 5.

1. Ἡ αὐλή (αἶθριο, περίστωο, περίστυλο, μεσαύλιο, μεσίαυλο, τετράστωο, τετράστυλο).

Ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ναοῦ, περικλειστος ἀπὸ τὰ περίστυλα οἰκοδομήματα, περιεῖχε τὰ κελλία, τὸ ἐπιτροπικό, τὴ σχολή, τὴ βιβλιοθήκη, τὴ φιάλη, τοὺς κήπους, διάφορους ἄλλους βοηθητικούς χώρους⁸, καθὼς καὶ τὰ μνήματα, ὡς σημαντήρια τῆς μνήμης τοῦ θανάτου, τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας περὶ τῶν ὀρίων τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως, στὸ πλαίσιο τοῦ χαρμολυπικοῦ καὶ σταυροαναστάσιμου βιωματικοῦ δρόμου τῆς Ὁρθοδόξου Λατρείας.

Τὸ ἐντὸς τῆς αὐλῆς κοιμητήριο ὑποδηλώνει τὴν ἄκρα τιμὴ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς κεκοιμημένους χριστιανούς καὶ τὸν λειτουργικὸ σεβασμὸ πρὸς τὰ ἱερά σκηνώματά τους⁹. Στὸ πλαίσιο τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου, τὰ πάντα παροντοποιοῦνται ἀγαπητικά, τὰ παρελθόντα διὰ τῆς πίστεως καὶ τὰ μέλλοντα διὰ τῆς ἐλπίδος. Γιὰ τὸν λόγῳ αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔσυρε ποτὲ ὀριοθετικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στοὺς ζῶντες –στρατευομένους καὶ τοὺς κεκοιμημένους ἐν Κυρίῳ– θριαμβεύοντες πιστοὺς¹⁰. Ἐκεῖ, στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ, ἀπὸ ὅπου ξεκινούσε ἡ ἀρχαία πραγματικὴ (ἢ σήμερα «μικρὰ» ὀνομαζομένη καὶ ἐντὸς τοῦ κυρίου ναοῦ γινομένη) εἴσοδος ἐπισκόπου, κλήρου καὶ λαοῦ, «συμπαρελάμβανε» ἢ εὐχαριστιακὴ σύναξη τῶν πιστῶν τοὺς ἐπὶ τῶν τάφων κειμένους, γιὰ νὰ τοὺς ἐναποθέσει πνευματικὰ καὶ συμβολικὰ ἐπὶ τοῦ ἁγίου διακαρίου τῆς προθέσεως, μνημονεύοντας τὰ ὀνόματα καὶ ἐξάγοντας μερίδες ὑπὲρ αὐτῶν.

Στὸν κυρίως ναὸ, βέβαια, ἐνῶ μέχρι τὸν 7^ο αἰῶνα γινόταν σπάνιες ταφές ἐξεχόντων προσώπων (βασιλέων, ἐπισκόπων κ.λπ.), στὸ ἐξῆς ἀπηγορεύθη αὐστηρῶς, ἰδιαίτερα σὲ ἐγκαινιασμένους καὶ καθαγιασμένους ἱεροὺς ναοὺς, ἡ ταφικὴ ἀπόθεση σκηνωμάτων χριστιανῶν. Ἐξαιρεση γινόταν σὲ ἰδιωτικὰ εὐκτήρια κτίσματα.

Στὸ κοιμητήριο τοῦ αὐλογύρου ἐτελοῦντο ἀκολουθίες ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων, ἐξόδια, ἀναμνήσεις καὶ μνημόσυνα¹¹, παννυχίδες κεκοιμημένων κ.λπ., ἄρα τὸ πρόσκτισμα βοηθοῦσε σὲ συγκεκριμένες λειτουργικὰς χρήσεις καὶ ἰδιαίτερα ἦταν ἐνίστε τόπος ἀναπαύσεως, τιμῆς καὶ μνήμης τῶν ἀποικομένων χριστιανῶν.

2. Τὸ βαπτιστήριο (φωτιστήριο, πηγὴ ἱερῶν ναμάτων, κολυμβήθρα τοῦ Πνεύματος).

Πρόσκτισμα ἄκρως λειτουργικὸ, ἀφοῦ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴ θεία λατρεία καὶ εἶναι ὁ τόπος ποῦ ἐλάμβαναν οἱ φωτιζόμενοι τὸ πρῶτο μέγα μυστήριο τῆς χριστιανικῆς μύσεως, τὸ βάπτισμα, γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ χρίσμα καὶ ἡ εὐχαριστιακὴ μετοχή, ὅταν οἱ νεοφώτιστοι *in albis* (φοροῦντες τοὺς λευκοὺς χιτῶνες τῆς βαπτισματικῆς τοῦ ἀναγεννήσεως καὶ κρατοῦντες τὴν ἀναμμένη λαμπάδα τοῦ φωτισματός τους) εἰσόδευαν λιτανευτικά ἀπὸ τὴν πρὸς τὸν κυρίως ναὸ ἐσωτερικὴ θύρα τοῦ βαπτιστηρίου, γιὰ νὰ σταθοῦν στὸν σολεὰ καὶ νὰ λάβουν πρῶτοι τὴν πρώτη τους κοινωνία.

Πολλὰ σχετικὰ παρουσιάσαμε στὴν περισυνή μας συνάντηση, τὰ ὁποῖα καὶ καταγράφονται στὰ πρακτικὰ ποῦ ἐκδόθηκαν¹². Δὲν θὰ ἐπαναλάβουμε τὰ ἴδια. Μποροῦμε ὁμως νὰ σημειώσουμε ἐπιγραμμα-

8. Γιὰ τὸν περίβολο, βλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Πρὸς τοὺς καταλείψαντας τὴν ἐκκλησίαν*, 4. PG 56, σ. 268. Βλ. καὶ Πρωτοπρ. Κ. Καλλίνικος, *Ἡ Χριστιανικὴ Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῇ*, Ἀθήνα 1969³, σ. 65 (στο ἐξῆς: Καλλίνικος, *Ναὸς*). Ch. Delvoye, *Βυζαντινὴ τέχνη*, Ἀθήνα 2003, σ. 43 α-β (στο ἐξῆς: Delvoye, *Τέχνη*). Γιὰ τὸ περίστωο, βλ. εἰδικὴ μελέτη τῆς Ευαγγελίας Κ. Χατζηπρόφου, *Τὸ περίστωο στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Σχεδιασμός-Λειτουργία*, Θεσσαλονίκη 2004.

9. Βλ. Ν. Σκρέττας, *Ἡ θεία εὐχαριστία καὶ τὰ προνόμια τῆς Κυριακῆς κατὰ τὴ διδασκαλία τῶν Κολυμβάδων*, Θεσσαλονίκη 2006², σ. 494-498, ὅπου καὶ πλῆθος μαρτυριῶν (στο ἐξῆς: Σκρέττας, *Θεία Εὐχαριστία*).

10. Καλλίνικος, *Ναὸς*, σ. 66.

11. Σκρέττας, *Θεία Εὐχαριστία*, σ. 492-516. Βλ. καὶ Ἅγιος Νεκτάριος Πενταπόλεως, *Μελέτη περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ τῶν ἱερῶν μνημόσυνων*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 149-150. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. Κ'. PG 155, σ. 101B-C. Ἰ. Μ. Φουντούλης, «Μνημόσυνον». *ΘΗΕ*, τ. 8, στ. 1226. Ν. Π. Βασιλειάδης, *Τὸ μυστήριον τοῦ θανάτου*, Ἀθήνα 1988, σ. 213-225. Καλλίνικος, *Ναὸς*, σ. 563-571.

12. Βλ. Σκρέττας, «Λειτουργικὲς διατάξεις στὸ ἔργο τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων», *Πρακτικὰ ἰου Σεμιναρίου: Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ λατρευτικὴ πράξη (Μηχανιώνα, 13 Ἰουνίου 2005)* [Κύκλος Σεμιναρίων: Μεσαιωνικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ Λειτουργία, τῆς Ἑταιρείας Μελέτης τῆς Μεσαιωνικῆς Ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς προστασίας τῆς «ΑΙΜΟΣ»], ἐπιμ. Ε. Χατζηπρόφου, Φ. Καραγιάννη, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 14-19.

τικά τὰ λειτουργικά δρώμενα τοῦ βαπτιστηρίου: 1) Στὸν προαύλιο ἢ ἐξώτερο οἶκο ἐγίνοντο οἱ προβαπτισματικὲς τελετές, οἱ ἐξορκισμοί, ἡ ἀπόταξη τοῦ σατανᾶ, ἡ σύνταξη μετὸν Χριστό, ἡ ὁμολογία τῆς πίστεως. 2) Στὸν ἐσώτερο οἶκο, τὸν λεγόμενο καὶ «ἅγια ἀγίων»¹³, γινόταν ἡ ἀπόδυση (ἡ τελεία συμβολικὴ δηλαδὴ γύμνωσις τῶν βαπτιζομένων), ἡ ἐπάλειψη μετὸ ἐπορκιστὸ ἔλαιον ὅλου τοῦ σώματος τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν διακόνων καὶ τῶν γυναικῶν ὑπὸ τῶν διακονισσῶν, ἡ τριττὴ κατάδυσις καὶ ἀνάδυσις, ἡ προσέλευσις ἐνώπιον τοῦ ἐνθρόνου ἐπισκόπου στὸ χρισμάριο γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸ δεύτερο μυστήριον τοῦ τρισσοῦ τῆς μυήσεως, τὸ χρίσμα δηλαδὴ, ἡ ἐνδυσις μετὸν πάλευκο χιτῶνα, ἡ λήψις ἐπὶ τοῦ τραχήλου τοῦ σταυροῦ καὶ ἐπὶ τῆς χειρὸς τῆς ἐμφωτίου ἀνημμένης λαμπάδος, ἡ λιτανευτικὴ πορεία τῶν νεοφύτων μπροστὰ στὴν ὥραία πύλη καὶ ἡ πρώτη εὐχαριστιακὴ μετοχὴ κατὰ τὴν ἐπακολουθοῦσα θεία λειτουργία τῆς Δεσποτικῆς Παννυχίδος καὶ Πανηγύρεως (Χριστουγέννα, Θεοφάνεια, Πάσχα, Πεντηκοστή).

Τελικὰ τὸ βαπτιστήριον, ὡς ἐξέχον πρόσκτισμα τοῦ ναοῦ, κατηργήθη κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνες ἐξαιτίας τῆς σταδιακῆς ἐπικρατίσεως τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, ἀλλὰ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ Δύση καὶ ἐξαιτίας τῆς καταργήσεως τοῦ διὰ καταδύσεως βαπτίσματος¹⁴. Τὰ παλαιὰ ἀπέκτισαν καὶ θυσιαστήριον. Τὰ νεώτερα προσέλαβαν τύπο παρεκκλησίου παρὰ τὸν νάρθηκα τῶν ἐκκλησιῶν. Ἡ κολυμβήθρα ἐμφανίζεται πλέον χωρὶς βαθμίδες ἢ ἀντικαθίσταται ἀπὸ λίθινες ἢ μεταλλικὲς κατασκευὲς ὑπερυψωμέναι ἀπὸ τὸ ἔδαφος καὶ στεγανούμεναι διὰ σκεπάστρου.

Ἐπισημαίνουμε ἀκροτελευτίως τὸ γεγονός ὅτι μὴ σημαντικὴ ἀλλαγὴ στὴ βαπτισματικὴ τελετουργία ἐπηρέασε καὶ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τὴ μορφή τοῦ λειτουργικοῦ αὐτοῦ προσκτίσματος, μέχρι τὴν τελικὴν του κατάρτησιν. Πάντως πρέπει νὰ τονισθῆ ὅτι, κατὰ τὸν ὄρισμό τοῦ ΝΘ' κανόνα τῆς Πενθέκτης Συνόδου (692), τὰ βαπτίσματα γίνονται στὶς καθολικὲς ἐκκλησίες, ἐνῶ, ὅπως προβλέπει ὁ ΛΑ' τῆς ἴδιας Συνόδου, στοὺς εὐκτηρίους οἴκους εἶναι ἀνεκτὸ μόνον «ὑπὸ γνώμῃν τοῦτο πράττειν τοῦ κατὰ τόπον ἐπισκόπου»¹⁵.

3. Τὰ παραβήματα (Παστοφῶρια, Διακονικὸ, Πρόθεση, Σκευοφυλάκιον).

Ὡς παραβήματα μποροῦν νὰ χαρακτηρισθῶν τὸ Διακονικὸ καὶ ἡ Πρόθεση, οἱ κῶροι δηλαδὴ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ θυσιαστηρίου, ποὺ ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὰ ἀρχαῖα παστοφῶρια. Τὰ παραβήματα ἄλλοτε μὲν ἔχουν χωροταξικὴ συνέχεια πρὸς τὴν ἅγια Τράπεζα, ἄλλοτε ὅμως χωρίζονται μετὰ ἐλαφρὰ διατειχίσματα ἢ παραπετάσματα ἀπὸ αὐτὴν¹⁶.

Κατὰ τὴν μαρτυρία τῶν Ἱεροσολικῶν Διαταγῶν, τὰ παστοφῶρια ἐχρησιμοποιοῦντο γιὰ τὴ φύλαξιν τῶν περισσευμάτων τῶν τιμίων δώρων, μετὰ τὴν κοινωνία τῶν πιστῶν¹⁷, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀπόθεση καὶ ἄλλων ἱερῶν ἀντικειμένων, ἢ τῶν ποικίλων προσφορῶν τῶν πιστῶν. Ἔτσι, σταδιακὰ, τὸ μὲν ἀριστερὸ παστοφῶριον διαμορφώθηκε ὡς πρόθεση, τὸ δεξιὸ δὲ ὡς διακονικὸ ἢ σκευοφυλάκιον, ἂν καὶ οἱ ὅροι διακονικὸ-πρόθεση-σκευοφυλάκιον ἐπὶ αἰῶνες συνεχέοντο στὶς πηγές¹⁸.

Ἡ πρόθεση ἢ προσκομιδὴ ἢ παραιραπέζιον εἶναι μικρὴ ξύλινη ἢ μαρμάρινη τράπεζα ἐντὸς κόγχης ἢ ἐκτός, μὴ ὑπαρχούσης, ὅπου γίνεται ἡ προετοιμασία τῶν τιμίων δώρων, τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, γιὰ τὴ θεία εὐχαριστία. Βέβαια εἶναι ἀνάγκη νὰ σημειωθῆ ὅτι ἡ διαμόρφωσις τῆς προθέσεως εἶναι μεταγενέστερη καὶ ἀκολούθησε τὴν πρακτικὴν ἀνάγκην καλύψεως τῆς ἐπίσης ἀργότερα διαμορφωθείσης ἀκολου-

13. Βλ. Δ. Ν. Μωραΐτης, «Βαπτιστήριον». *ΘΗΕ*, τ. 3, στ. 604. Κύριλλος Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις Μυσταγωγικὴ Α'*, 11. *PG* 33, σ. 1076Α. Ἀμβρόσιος Μεδιολάνων, *De mysteriis* II, 5-7: «sancta sanctorum». *PL* 16, σ. 390-391.

14. Μωραΐτης, Βαπτιστήριον, στ. 606.

15. Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Πεδάλιον*, Ἀθήναι 1970⁷, σ. 246, 271.

16. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 133.

17. *Βιβλίον Β'*, 57 καὶ *Βιβλίον Η'*, 13. *PG* 1, σ. 724C καὶ 1109B. Βλ. καὶ Delvoye, *Τέχνη*, σ. 43-44.

18. Βλ. Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*, κεφ. ΡΛΖ'-ΡΛΗ'. *PG* 155, σ. 348Α-Β. [Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως], *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. *PG* 98, σ. 400. *Πασχάλιον Χρονικόν*, τ. Α', σ. 705-706. J. Goar, *Εὐχολόγιον. Sive Rituale Graecorum*, Venetiis, M. DCC. XXX (1730) [φωτοαναστατικὴ Graz 1960], σ. 184 (στο ἐξής; Goar, *Εὐχολόγιον*).

θείας τῆς προσκομιδῆς καὶ τῆς τάξεως τῆς μεγάλης εἰσόδου, ἡ ὁποία ἀπ' ἀρχῆς συνίστατο στὴ λιτὴ μεταφορὰ τῶν δώρων ἀπὸ τοὺς διακόνους στὸ θυσιαστήριο, ἀφοῦ προηγουμένως τὰ εἶχαν παραλάβει ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὰ χέρια τῶν πιστῶν ἢ ἀπὸ τὸν κῶρο ἀποθέσεως τῶν προσφορῶν στὰ παστοφόρια. Κατὰ τοὺς μυσταγωγοὺς συγγραφεῖς τῶν λειτουργικῶν ὑπομνημάτων ἡ πρόθεση συμβολίζει ἢ τὸν Κρανίου τόπον τῆς ἄκρας ταπεινώσεως ἢ τὴν Βηθλεὲμ καὶ τὸ σπήλαιον τῆς ἄκρας κενώσεως καὶ πτωχείας¹⁹.

Στὰ δεξιά τῆς ἁγίας Τραπέζης διαμορφώθηκε σταδιακὰ τὸ διακονικὸ, ποὺ ὀνομάσθηκε καὶ σκευοφυλάκιο. Ἐδῶ, μὲ τὴ φροντίδα τῶν διακόνων τῆς Ἐκκλησίας, φυλάγονταν ἐπιμελῶς ἱερὰ ἄμφια, σκευὴ καὶ κειμήλια τοῦ ναοῦ. Ὅλα τὰ ἀντικείμενα δηλαδὴ ποὺ εἶχαν πνευματικὴ καὶ ἱστορικὴ ἀξία, ἢ καὶ πρακτικὴ λειτουργικὴ χρησιμότητα: ἱερὰ σκευὴ, ἄμφια κληρικῶν, ἄμφια ἁγίας Τραπέζης, ἀρχιερατικὰ ἐνδύματα, μίτρες, ράβδοι, σάκκοι, ἐγκόλπια, λειψανοθήκες, εἰκόνες, ἐκκλησιαστικὰ βιβλία, λειτουργικὲς δέλτοι, κηροί, θυμιάματα κ.λπ.²⁰.

Τὰ διακονικὰ ἐπίσης χρησιμοποιήθηκαν καὶ ὡς τόπος «μινσατωρίου», ἐκ τοῦ λατινικοῦ mensa, δηλαδὴ μικρῆς τραπεζαρίας, ὅπου οἱ καταπονημένοι ψάλτες ἀπογεύονταν λίγο ἄρτο καὶ οἶνο (ἓνα εἶδος διακλυσμοῦ) κατὰ τὶς παρατεταμένες ἀγρυπνίες ἢ ἔπιναν οἱ βασιλεῖς κρᾶμα οἴνου καὶ ὕδατος, γιὰ τὴν ἀποκάθαρση τῶν μαργαριτῶν ἐκ τοῦ στόματος μετὰ τὴ θεία μετάληψη²¹. Τὸ σκευοφυλάκιο ἢ κειμηλιαρχεῖο ὀνομάσθηκε καὶ μουτατόριο, ἀποδυτήριον δηλαδὴ ἢ ἀλλαξιμᾶριο, ὅπου οἱ ἱερεῖς φοροῦσαν τὶς ἱερατικὲς στολῆς τοὺς προετοιμαζόμενοι γιὰ τὴν ἱεουργία. Ἄλλοι παραφθαρμένοι ὄροι εἶναι οἱ λέξεις *μιπατόριο*, *μετατόριο*, *μεσατόριο* καὶ *μιπατωρίκιον*.

Ὁνομασία ἐπίσης ἐνδεικτικὴ λειτουργικῆς πράξεως γινομένης στὸ διακονικὸ εἶναι τὸ λατινικὸ *salutatorium*, οἶκος δηλαδὴ ἀσπασμοῦ, ὅπου ἐδίδεται ὁ ἀσπασμὸς τοῦ Πάσχα ἢ στὴν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως, ἐγίνετο ὁ ἀσπασμὸς τῆς χειρὸς τοῦ πατριάρχου καθημένου, ἐλαμβάνετο δηλαδὴ «καιρός», ἢ οἱ κληρικοὶ ἔδιναν καὶ ἐλάμβαναν ἀσπασμὸ πρὸ τῆς συμμετοχῆς τοὺς στὴ θεία λειτουργία.

Τέλος, σημειώνουμε ὅτι τὸ διακονικὸ-σκευοφυλάκιο ἢ κειμηλιαρχεῖο²² χρησιμοποιήθηκε καὶ ὡς κῶρος παιδαγωγικοῦ ἐγκλεισμοῦ ἐπιτιμωμένων, γιὰ παρεκτροπές, κληρικῶν, ὅπου διήγον τὸν χρόνον τῆς μετανοίας τοὺς με νηστεία, ἀγρυπνία καὶ προσευχή, ὅπως καὶ ἀργότερα οἱ λαμβάνοντες τὸ μέγα ἀγγελικὸ σκῆμα μέχρι τὴν ὀγδόη ἀπὸ τῆς κουρᾶς ἡμέρα τοῦ ἀποκουκουλισμοῦ τοὺς. Κατὰ τὴ μαρτυρία δὲ Συμεῶν τοῦ Μαγίστρου στὴ χρονογραφία του, ὁ ἐπιτιμωμένος ἀπὸ τὸν Πατριάρχη Νικόλαο τὸν Μυστικὸ, γιὰ τὴν τετραγαμία του, αὐτοκράτορας Λέων ὁ Σοφὸς παρακολουθοῦσε τὴ θεία λειτουργία ἀπὸ τὸ μιπατωρίκιον²³.

19. Τὰ κύρια ὑπομνήματα τῶν μυσταγωγῶν τῆς λατρείας, στὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ ἀνικνεύσει ὁ μελετητὴς τοὺς πλούσιους λειτουργικοὺς συμβολισμοὺς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ, σκευῶν, ἀμφίων καὶ τῶν ἐν τῷ ναῷ τελουμένων εἶναι τῶν: [Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου], *Περὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*. PG 3, σ. 369-584. [Σωφρονίου Ἱεροσολύμων], *Λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ τελουμένων*. PG 87 (Γ'), σ. 3981-4012. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία περὶ τοῦ τίνων σύμβολα τὰ κατὰ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς συνάξεως τελούμενα καθέστηκε*. PG 91, σ. 657-718. [Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως], *Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία*. PG 98, σ. 383-454. Θεοδώρου Ἀνδιδῶν, *Προθεωρία κεφαλαϊώδης περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων*. PG 140, σ. 417-468. Νικολάου Καβάσιλα, *Ἑρμηνεῖα εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν*. PG 150, σ. 367-492. Μάρκου Εὐγενικοῦ, *Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*. PG 160, σ. 1163-1194. Συμεῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος*. PG 155, σ. 33-696. *Ἑρμηνεῖα*. PG 155, σ. 697-749. *Ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Πενταπόλεως Γαβριήλ*. PG 155, σ. 829-952.

20. Βλ. μαρτυρίες στῶν Φιλοστοργίου, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, Ζ', 3. PG 65, σ. 540. Ἰωάννου Ζωναρᾶ, *Ἑρμηνεῖα τοῦ 21ου κανόνος τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου*. PG 137, σ. 1369, καθὼς καὶ στὴν ἔρμηνεῖα τοῦ Ματθαίου Βλαστάρεως, PG 145, σ. 173.

21. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 136. Βλ. καὶ Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις βασιλείου τάξεως*. PG 112, σ. 172 (στο ἐξίς: Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις*). Πρβλ. καὶ Χριστόφορος Προδρομίτης, *Κανονικόν*, ἐπιμ. Θ. Ξ. Γιάγκου, Θεσσαλονίκη 2005² (Α' ἔκδ. Κωνσταντινούπολις 1800), σ. 235, σημ. 2, ὅπου ἔρμηνεῖα τοῦ ΚΑ' κανόνα τῆς Λαοδικείας καὶ ἀναφορὰ στὸν ὄρο «μινσατόριον».

22. Εἰδικὸς ὀφεικιάλιος κληρικὸς (πρεσβύτερος ἢ διάκονος), ὀνομαζόμενος σκευοφύλαξ ἢ κειμηλιάρχης, «στέκεται, ὅταν λειτουργῇ ὁ ἀρχιερεὺς, ἔμπροσθεν τοῦ σκευοφυλακίου καὶ εἴ τι ἂν χρειασθῶν ἐκ τοῦ σκευοφυλακίου, αὐτὸς ἀποδίδει: ἥτοι σκευὸς, βιβλίον ἱερὸν, κηρὸς καὶ ἀλλαγὰς» (βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 276).

23. Βλ. PG 109, 769D. Εἰδικὴ ἀναφορὰ στὰ *Παραβήματα (Πρόθεση, Διακονικὸ)* βλ. Γ. Βαραλῆς, «Η Πρόθεση καὶ τὸ Διακονικὸ κατὰ τὴν Παλαιοχριστιανικὴν περίοδο. Τὰ δεδομένα τῶν πηγῶν», ὅπου στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 12, σ. 36-44. Τὸ ἄρθρο περιέχει πλούσια κατοχύρωση στὶς πηγὲς καὶ τὴ σχετικὴ ἑλληνικὴ καὶ ξένη βιβλιογραφία.

4. Ἡ σχολή καὶ ἡ βιβλιοθήκη.

Ὡς παραιοδόμημα τοῦ ναοῦ ἐμφανίζεται καὶ ἡ σχολή, ἄλλοτε δημοτικὴ καὶ λαϊκὴ, ὡς τὸ παρὰ τὴν βασιλικὴν ὑπάρχον παιδευτήριον, καὶ ἄλλοτε καθαρὰ θρησκευτικὴ, γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῶν Γραφῶν καὶ τῶν ἱερῶν μαθημάτων. Παράδειγμα χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ διδασκαλεῖο τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὅπου καὶ ἡ ἀναγραφὴ τῶν Πασχαλίων, ἢ ἐκεῖνο τῆς Θεοτόκου τῶν Χαλκοκρατιῶν²⁴.

Ἡ Ἐκκλησία συνέδεσε τὸν τόπον τῆς προσευχῆς μὲ τὸν τόπον τῆς διδασκαλίας. Οἱ ἱερεῖς ὀνομάσθηκαν νωρὶς καὶ «διδάσκαλοι» (ὅπως καὶ μέχρι σήμερον ἀποκαλοῦνται σὲ κάποια μέρη τῆς πατρίδας μας), διότι κατὰ τὸ πνευματικῶς κληρονομούμενον τριστὸν ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ βασιλικόν, τὸ προφητικόν καὶ τὸ ἀρχιερατικόν, διοικοῦν, διδάσκουν καὶ ἀγιάζουν τὸν λαὸν τοῦ Θεοῦ, τὸ πλήρωμα τῶν πιστῶν χριστιανῶν τῆς ἐκκλησίας-ἐνορίας τους.

Εἶναι γνωστὸς οἱ πανάρχαιες Κατχητικὲς Σχολὲς τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖες εὐρισκόμενες δίπλα στὸν ναὸ εἶχαν ὡς κύριον προορισμὸν τὴν ὑποβοήθησιν τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου τῆς, προετοιμάζοντας μὲ τὸ κατχητικὸν τοὺς πρόγραμμα γιὰ τὸ βάπτισμα τοὺς κατχουμένους, ἀλλὰ καὶ μυσταγωγώντας στὴν πίστη καὶ τὴ λατρεία τοὺς πιστοὺς. Κατὰ τὸν τύπον τῆς κατχητικῆς διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου στὴν σχολὴν τοῦ Τυράννου, ποὺ ἀναφέρεται στὶς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἐδίδαξαν στὶς Κατχητικὲς Σχολὲς τῶν Ἱεροσολύμων ὁ Κύριλλος, τοῦ Λουγδούνου ὁ Εἰρηναῖος, τῆς Καρχηδόνος ὁ Τερτυλλιανός, τῆς Ἀλεξανδρείας ὁ Πάνταινος, ὁ Κλήμης, ὁ Ἡρακλᾶς, ὁ Διονύσιος, ὁ Μακάριος, ὁ Δίδυμος ὁ Τυφλὸς καὶ ὁ χαλκέντερος Ὁριγένης. Στὴν περίφημην σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἰδιαίτερα γίνονταν δωρεὰν δεκτοὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, κατχουμένοι καὶ πιστοί, ἀπὸ τὸ πρωῖ μὲχρι τὸ βράδυ κάθε ἡμέρα²⁵.

Παράλληλα λοιπὸν πρὸς τὴν ὑποχρεωτικὴν ἀπὸ τοὺς κανόνες κηρυκτικὴ διδασκαλίαν κατὰ τὴς εὐχαριστιακῆς ἢ ἄλλης λατρευτικῆς συνάξεως τῶν πιστῶν στὸν ναὸ, ἡ διδασκαλία ἐξετείνεται καὶ σὲ ἄλλα εἰδικότερα μαθήματα τῆς Κατχητικῆς Σχολῆς, γιὰ ἓνα συνολικότερον καταρτισμὸν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως εἶναι φανερόν, κατάλοιπα ἐκείνων τῶν ἀρχαίων εἶναι τὰ νεώτερα κατχητικὰ σχολεῖα τῆς Ἐκκλησίας στὶς περὶ τὸν ἐνοριακὸν ναὸ βοηθητικῆς αἴθουσας, ὅπως καὶ οἱ Κυριακὲς Σχολὲς τῶν Προτεσταντῶν, ποὺ δὲν λείπουν ἀπὸ κανένα κυριολεκτικὰ ναὸ τους.

Ἐργαλεῖα τῶν Κατχητικῶν Σχολῶν ἦσαν τὰ βιβλία καὶ ἡ βιβλιοθήκη ποὺ αὐτὰ συγκροτοῦσαν. Ἐκκλησιαστικὲς βιβλιοθήκες ἰδρύθηκαν ἀπὸ τὴς ἀρχῆς τοῦ 3ου αἰῶνα, ἀληθινὰ κοσμήματα τῶν καθολικῶν-ἐπισκοπικῶν ναῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐκκλησιῶν. Χαρακτηριστικὸ εἶναι πάλιν τὸ παράδειγμα τῆς βιβλιοθήκης τῆς Ἁγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως, τῆς ὁποίας τὸν πλοῦτον διεσκόρπισαν, κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Δούκα, οἱ Τούρκοι μετὰ τὴν ἄλωση σὲ Ἀνατολὴν καὶ Δύσην, πουλώντας ἢ καίγοντας ἀτίμητα κειμήλια λόγου καὶ τέχνης. Κατάλοιπα τῶν ἀρχαίων ἐκείνων πλουσιοτάτων βιβλιοθηκῶν εἶναι πλέον οἱ μοναστηριακῆς, ἐντροφήματα ἀληθινὰ μοναχῶν καὶ ἐπιστημόνων. Ἀλλὰ ἀξιόλογες εἶναι καὶ οἱ προσπάθειες τῶν συγχρόνων ἐφημερίων νὰ συγκροτήσουν βιβλιοθήκες ἐνοριακῆς καὶ ἀναγνωστήρια πρὸς καταφυγὴν τῶν νέων καὶ ἐπιστηριγμὸν τοῦ κατχητικοῦ ἔργου, ἄρα τελικὰ πρὸς βοήθειαν τῆς ἀπαραχαράκτου βιώσεως τῆς λογικῆς λατρείας²⁶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

5. Ἡ φιάλη, ἡ κρήνη καὶ ὁ νιπτήρ ἢ κωνευτήριον.

Στὸ ἐσωτερικὸν τοῦ αἵθριου καὶ κατέναντι τῆς εἰσόδου τοῦ ἀνυψωνόταν καλλιτεχνικὸ ἀρχιτεκτόνημα, ἡ φιάλη, ὀνομαζόμενὴ στὰ κείμενα καὶ *φρέαρ* καὶ *κρήνη* καὶ *πυθμὴν* καὶ *κολυμβεῖο* καὶ *καθατήριον* καὶ *λεοντάριον* καὶ *ἐμβάτης* καὶ *κάνθαρος* καὶ *κέρνιψ*. Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὅμως οἱ φιάλες βρισκόνταν στὸ κέντρο τοῦ αἵθριου ἢ τῆς ἐσωτερικῆς αὐλῆς τῶν μονῶν. Ἐφεραν σχῆμα στρόγγυλης λεκάνης, ποὺ τὴν

24. Βλ. Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις*, σ. 357.

25. Βλ. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 76.

26. Πρβλ. *Ρωμ.* ιβ' 1.

σπύριζε ύποστατης, και περιβάλλονταν από λεπτούς κίονες, ἐπὶ τῆς ἄνω ἀπολήξεως τῶν ὁποίων ἐφέρετο στεγάσμα στὸν τύπο τοῦ κιβωρίου τῆς ἁγίας Τραπέζης²⁷.

Στὴν οὐσία ἡ φιάλη εἶναι κρήνη, βρύση δηλαδή, ἀπὸ τοὺς κρουνοὺς τῆς ὁποίας ἔτρεχε νερὸ καθαρὸ γιὰ τὴ νίψη τῶν χειρῶν καὶ ἀλλοῦ, ὅπως σὲ Συρία καὶ Ἄβυσσινία, καὶ τῶν ποδιῶν. Ἡ συνήθεια αὐτὴ τῶν καθαρῶν δι' ὕδατος, γνωστὴ στοὺς ἐθνικοὺς Ἑλληνας καὶ Ρωμαίους²⁸, στοὺς Ἑβραίους καὶ τοὺς Μουσουλμάνους, ἐθεωρεῖτο, κατὰ τὶς μαρτυρίες τοῦ Εὐσεβίου καὶ τοῦ Χρυσόστομου, προϋπόθεση εἰσόδου στὸν κύριο χώρο τῆς λατρείας²⁹. Ὡς συμβολικὴ δὲ πράξη, σκοπὸ εἶχε νὰ ὑπομνήσει τὴν ἠθικὴ ἀτέλεια καὶ νὰ φανερώσει τὴ συναίσθηση τοῦ ψυχικοῦ ρύπου καὶ τὸν αἰτούμενο ἐξαγνισμό τοῦ θείου ἐλέους.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα φιάλης εἶναι πάλι τῆς Ἁγίας Σοφίας, στὴν ὁποία στόμιο καλκὸ ἐκτίνασσε πρὸς τὰ ἐπάνω τὸ νερὸ καὶ λίθινοι λέοντες τὸ ἄφηναν νὰ ρέει, σὰν ἀπὸ κρουνοῦς, ἀπὸ τὸ ἀνοικτὸ στόμα τους. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὀνομάστηκε καὶ *λεοντάριον* ἡ κρήνη αὐτή, ὅπου καὶ ἐτελεῖτο ὁ μέγας ἁγιασμός. Εἶχε δὲ χαραγμένη ἐπάνω της τὴν ἀποδιδόμενη στὸν Θεολόγο Γρηγόριο γνωστὴ καρκινική, τὴν παλινδρομικὰ δηλαδή καὶ ἀνάστροφα ἀναγινωσκόμενη, ἐπιγραφή «ΝΙΨΟ|Ν ΑΝΟΜ|ΗΜ|ΑΤΑ ΜΗ ΜΟΝΑ|Ν ΟΨΙΝ».

Ἡ λειτουργικὴ αὐτὴ συνήθεια ἐξέλιπε στὶς ἡμέρες μας καὶ ἀπηρεῖται μόνο στὴν κατὰ πρωτομηνία τελούμενη ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ τοῦ ὕδατος³⁰, τὸ ὁποῖο φέρεται σὲ σκευὸς ὁμοίοσχημο τῶν φιαλῶν ἢ τῶν κολυμβηθρῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ στὴν ἐπιτέλεση τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ, παραμονὴ καὶ ἀνήμερα τῶν Θεοφανείων, στὴ φιάλη τῶν μονῶν καὶ ἐνίων πλέον καλὰ ὀργανωμένων ἐνοριῶν, πού διαθέτουν κατάλληλη αὐλὴ καὶ ἐφημερίους ἔχοντες αἴσθηση καὶ γνώση καλῆ τῶν λειτουργικῶν πραγμάτων.

Ἄλλο κατάλοιπο ἐπίσης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ μέχρι καὶ σήμερα ἐπικρατοῦσα συνήθεια τῶν Ρώσων χωρικῶν νὰ μὴ εἰσέρχονται στὸν ναό, πρὶν πάρουν καὶ τρίψουν στὰ χέρια τους χιόνι καθαρὸ ἀπὸ τὴ χιονοσκεπάστη γῆ τους³¹.

Τελικὰ τὸ πανάρχαιο ἔθος τῶν δι' ὕδατος καθαρῶν³² λειτουργικὰ ἐπιβιώνει πλέον μόνο σὲ πλαίσιό ἱερατικὸ καὶ συνίσταται στὴν ἀπόνιση τοῦ μέλλοντος νὰ προσκομίσει καὶ νὰ λειτουργήσει ἱερέως, στὸν νιπήρα τοῦ ἱεροῦ βήματος πού καταλήγει στὸ κωνευτήριο, λέγοντος τοὺς ψαλμικοὺς στίχους «Νίψομαι ἐν ἀθώοις τὰς χεῖράς μου καὶ κυκλώσω τὸ θυσιαστήριόν σου, Ὑψιστε»³³. Ἀπόνιση χειρῶν δέχεται καὶ ὁ ἱεουργῶν ἀρχιερεὺς, πρὸ τῆς μεγάλης εἰσόδου, κατὰ τὴν ὁποία γινόταν ἡ ἀρχαία λιτὴ καὶ σύντομη προσκομιδὴ τῶν τιμίων δώρων, στὸ *χερνιβόξεστο*, τὸ μικρὸ λεκανοειδὲς σκευὸς πού βαστάζει ἐνώπιόν του ὁ ὑποδιάκονος. Ὅπως ἐπίσης καὶ πρὸ τῶν χειροτονιῶν.

Ἐπειδὴ ἔγινε λόγος γιὰ τὸ κωνευτήριο, θεωρῶ καλὸ νὰ σημειώσω ὅτι αὐτὸ στοὺς ἀρχαίους ναοὺς

27. Βλ. Κ. Δ. Καλοκύρης, «Κρήνη». *ΘΗΕ*, τ. 7, στ. 959-960. Delvoye, *Τέχνη*, σ. 43β.

28. Βλ. Π. Παχῆς, *Τὸ νερὸ καὶ τὸ αἶμα στὶς μυστηριακὲς λατρεῖες τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἐποχῆς* (διδακτορικὴ διατριβή), Θεσσαλονίκη 1988, ἰδιαίτερα σ. 31-60, ὅπου καὶ ἐξειδικασμένες ἀναφορὲς καὶ πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης Π. Σκαλιτῆς, «Συμβολισμοὶ στὴν ἀκολουθία τοῦ βαπτίσματος», *Λειτουργικὲς Μελέτες Ι*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 63-67. Βλ. καὶ Συνέσιος Πτολεμαῖδος, *Ἐπιστολὴ ΡΚΑ*. Ἄναστασιφ ὁδροκωμήτη. *ΡΓ* 66, σ. 1500.

29. Πληθωρικὲς σχετικὲς μαρτυρίες ὑπάρχουν στὴν περιγραφή ἀπὸ τὸν Εὐσέβιο τῶν σεβασμίων ἁγιασμάτων τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως (βλ. *ΡΓ* 20, 1100Α) καὶ τοῦ Παναγίου Τάφου. Γιὰ παρόμοια τοῦ ἐν Τύρῳ ναοῦ, βλ. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ι*, 4. *ΡΓ* 20, σ. 865Α. Βλ. καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ «ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως»*. *ΡΓ* 51, 300: «Καθάπερ γὰρ κρήνας εἶναι ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν εὐκτηρίων οἴκων νενόμισται, ἵνα οἱ μέλλοντες εὐχεσθαι τῷ Θεῷ πρότερον ἀπονίψασθαι τὰς χεῖρας, οὕτως καὶ τοὺς πέντας ἀντὶ πηγῶν καὶ κρηνῶν ἔστισαν οἱ πατέρες πρὸ τῶν θυρῶν, ἵν', ὡπερ ὕδατι τὰς χεῖρας ἀπονίπτωμεν, οὕτω φιλανθρωπία τὴν ψυχὴν ἀποσμήκοντες πρότερον, οὕτως εὐχόμεθα». Ὁ ἴδιος, *Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτροις, Ι*. *ΡΓ* 56, σ. 543. Πρβλ. *Ἐξ. λ' 17-21. Γ' Βασ. ζ' 10-13. Ματθ. ιε' 2-3. Μάρκ. ι' 2-5. Λουκ. ια' 38. Ἰωάν. β' 6*.

30. Βλ. Ἰ. Μ. Φουντούλης, *Ἀκολουθία τοῦ Μικροῦ Ἁγιασμοῦ* [Κείμενα Λειτουργικῆς 11], Θεσσαλονίκη 1978, σ. 5-20.

31. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 80.

32. Πρβλ. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν Ματθαῖον. Ὁμιλία ΝΑ*, 4. *ΡΓ* 58, σ. 515. Τερτυλλιανός, *De baptismo. PL* 1, 1217. Ἱερόνυμος, *De situ et nominibus... PL* 23, σ. 931, ὅπου σχετικὲς μαρτυρίες. Πρβλ. ἐπίσης Νεῖλος ὁ Ἀσκητής, *Λόγος ἀσκητικὸς πάνυ ἀναγκαῖος καὶ ὠφελιμότετος. Φιλοκαλία*, τ. Α', σ. 206-207.

33. Βλ. *Ψαλμ. κε' 6. οβ' 13*.

βρισκόταν κάτω από την άγια Τράπεζα, ονομαζόμενο κωνεῖον ἢ κωνί ἢ κωνευτήριον ἢ θάλασσα ἢ θαλασσίδιον³⁴. Εἶχε εἰδικὸ ἀποχευτικὸ κανάλι πού δεχόταν τὸ ὕδωρ τῆς ἀπόνηψης τῶν χειρῶν τῶν ἱερέων, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὰ κατάλοιπα ἀγιάσματα τῶν ἀγίων βαπτισμάτων, γιὰ νὰ τὰ ὀδηγήσει σὲ τόπο κλειστό, καθαρὸ καὶ ἀπροσπέλαστο ἀπὸ ὁποιοδήποτε μολυσμὸ καὶ βεβήλωση. Βέβαια κωνευτήρια ὑπῆρχαν καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ σήμερα στοὺς ἀνοικοδομούμενους νέους ἱεροὺς ναοὺς, ὅπου γίνεται ἐπιμελὴς πρόβλεψη γιὰ τὴν κατασκευὴ ὄχι μόνο κωνευτηρίου γιὰ τοὺς ἱερεῖς στὸ ἱερὸ βῆμα καὶ συνθήτως κοντὰ στὴν πρόθεση, ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερου σὲ ἄλλο μέρος τοῦ ναοῦ γιὰ τὰ νερὰ τῆς κολυμβήθρας μετὰ τὴς βαπτίσεις τῶν νηπίων.

Ἡ ἐπιμέλεια αὐτὴ τῆς Ἐκκλησίας νομίζουμε ὅτι εἶναι ἄκρως ἐκφραστικὴ τοῦ σεβασμοῦ τῆς πρὸς τὰ ἱερά καὶ τὰ ὅσια, ἵνα μὴ τι ἀπώληται καὶ ἵνα μὴ τι ἐξ αὐτῶν βεβηλωθεῖ. Οἱ καθαρμοὶ δὲ τῆς φιάλης, τοῦ κερνιβόξεστου ἢ τοῦ νιπτήρος δὲν εἶναι μιὰ τυπικὴ καὶ νεκρούμενη ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη συμβολικὴ μόνον πράξη, ἀλλὰ ὑπόμνηση στιβαρὴ πρὸς τοὺς χριστιανούς νὰ λατρεύουν τὸν Θεὸ ὄχι μόνον μὲ λελουμένα χέρια, ἀλλὰ πολὺ περισσότερο μὲ καθαρὰ πνεύματα καὶ ἀκηλίδωτες ψυχές³⁵.

6. Νάρθηξ (πρόναος, κατηκούμενα, λιπή).

Ἡ ἐτυμολογία τῆς λέξεως εἶναι φιλολογικὰ δυσεξικνίασθη καὶ ἀβέβαια. Μᾶλλον ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ ἐπίμηκες δρομικὸ τοῦ σχῆμα πού ὁμοιάζει καὶ μὲ κιβωτίδιο. Ὅμως δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τοὺς ἀντίστοιχους τῶν κατηκούμενων μουσμένους νάρθηκοφόρους τῆς ὄρφικῆς καὶ βακχικῆς λατρείας, πού κρατοῦσαν νάρθηκες, ἐπιμήκεις δηλαδὴ καλάμους ὡς σκίπτρα-σύμβολα ἐξωτερικὰ τῆς εἰδωλικῆς μυστηριακῆς λατρείας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ἐξᾴλλου τὸ πλατωνικὸ χωρίο: «Νάρθηκοφόροι μὲν πολλοί, βάκκοι δὲ τε παῦροι»³⁶.

Ὁ νάρθηκας τῶν ἀρχαίων ναῶν, κείμενος στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ναοῦ, ἦταν εὐρυχωρότερος τῶν σημερινῶν καὶ ἐνίοτε χωριζόταν σὲ ἐξωνάρθηκα καὶ ἐσωνάρθηκα³⁷. Ὁ πρωτοπρεσβύτερος Κωνσταντῖνος Καλλίνικος εὐφρέστατα χαρακτηρίζει τὸν νάρθηκα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας «κλινικὴ», θεραπευτήριον καὶ ἰατρεῖο τῆς δηλαδὴ³⁸. Ἐκεῖ στέκονταν οἱ ἄπιστοι ἀκόμη ἀλλὰ σεβόμενοι τὸν Θεὸ εἰδωλολάτρεις, οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ αἰρετικοὶ ἕως νὰ δεχθοῦν νὰ ἐνταχθοῦν στὴν Ἐκκλησία. Ἐπίσης, ὁ νάρθηξ ἦταν λειτουργικὰ τόπος στάσεως τῶν ἐν μετανοίᾳ ἐπιτιμημένων (προσκλαίωντων, προσπιπτόντων καὶ ἀκροωμένων), μέχρι τῆς λήξης τοῦ ἐπιτιμίου τους³⁹, μετὰ τὴν ὁποία συνίσταντο μετὰ τῶν πιστῶν στὸν κυρίως ναὸ γιὰ μικρὸ διάστημα καὶ στὴ συνέχεια ἀποκαθίσταντο πλήρως συγκοινωνοῦντες μὲ αὐτούς. Καμία στα ἐπιτίμια τῆς μετανοίας ἐξαίρεση δὲν γίνονταν ἀπὸ τοὺς ἀγίους ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας, ἀκόμη καὶ

34. Βλ. στὴν εἰδικὴ μελέτη τοῦ Δ. Πάλλα, *Ἡ θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν: συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ βωμοῦ καὶ τὴν μορφολογίαν τῆς λειτουργίας*, Ἀθήνα 1968.

35. Βλ. ὅπου στὴν προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 32.

36. Βλ. Πλάτωνος, *Φαίδων* 69C. Φράση, ἡ ὁποία κατέστη παροιμιώδης καὶ ὡς παροιμία μνημονεύεται ἔκτοτε ἀπὸ πολλοὺς μετέπειτα συγγραφεῖς. Ἔτσι μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πλούταρχο, *Ἡθικά* 1107 καὶ Ὁρφέως Ἀποσπάσματα 5 (ἔκδ. Kern). Ἄν ὁ Πλάτων εἶχε ὑπόψη τοῦ τὰ Ὁρφικά κείμενα, ἀπ' ὅπου καὶ τὴν παρέλαβε (αὐτολεξεῖ ἢ κατὰ δικὴν του ἀπόδοσιν) εἶναι θέμα πού κρίνεται περαιτέρω μελέτης. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι εἶχε παροιμιᾶκὸ χαρακτῆρα καὶ ἡ ἀπόδοσις —ἐρμηνεία τοῦ νοήματός του ἴσχυσε ἐπὶ αἰῶνες, προκύπτει ἀπὸ τὴν ΑΠ (*Anthologia Graeca*) 10, 106, ὅπου παρατίθεται ὁ στίχος καὶ ὑπὸ τύπον σχολίου διευκρινίζεται: «ἐπὶ τῶν ψευδῆ δόξαν ἐχόντων». Ἔχει ἐπίσης, συμπεριληφθεῖ μὲ τὸ ἴδιον πνεῦμα καὶ νόημα στὸν γνωστότατο συλλογέα παροιμιῶν καὶ παροιμιᾶκῶν φράσεων Ζηνόβιο 5, 57. Πρβλ. καὶ *ΘΗΕ*, τ. 9, στ. 116-117. Βλ. καὶ παρετυμολογία (ναὸς+ἀρχή). Συμῶν Θεσσαλονίκης, *Διάλογος, κεφ. ΡΝΔ'*. PG 155, 357D.

37. Βλ. «Ὁ νάρθηξ τῶν ἐκκλησιῶν», *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. Η' (Ἀθήνησιν 1911). Ν. Σιδώκος, «Παρατηρήσεις στὴ λειτουργικὴ χρῆσις τοῦ Νάρθηκα καὶ τῶν Κατηκουμενείων», στὸ *Πρακτικά*, ὁ.π. (βλ. προηγηθεῖσα ὑπόσημ. 12), σ. 63-68, ὅπου καὶ γενικότερη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Delvoye, *Τέχνη*, σ. 45α-β.

38. Ὁ.π., σ. 86.

39. Βλ. μαρτυρίες [Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης], *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας*, Γ', 6. PG 3, 432-433. Ὅτι οἱ προσκλαίωντες ἐξὸς τῆς πόλης τοῦ νάρθηκος ἦσαν, βλ. Χριστόφορος Προδρομίτης, *Κανονικόν*, στίς σημειώσεις τοῦ ΙΔ' κανόνα τῆς Α' καὶ τοῦ Ε' τῆς Νεοκαισαρείας. Σκρέπας, *Θεῖα Εὐχαριστία*, σ. 355, ὑπόσημ. 829, ὅπου καὶ ἄλλες μαρτυρίες ἐκ τῶν κανόνων.

όταν ἐπρόκειτο γιὰ ὑψηλὰ ἱσταμένους ἄρχοντες, τοὺς ὁποίους ἐκώλυαν τῆς κοινωνίας. Παραδείγματα, ὁ Φίλιππος ὁ Ἄραψ ἀπὸ τὸν Βαβύλα Ἀντιοχείας⁴⁰, ὁ Μέγας Θεοδόσιος ἀπὸ τὸν Ἀμβρόσιο Μεδιολάνων, ὁ Βασίλειος Μακεδῶν ἀπὸ τὸν Μέγα Φώτιο.

Στὸν νάρθηκα ἀκόμη στέκονταν καὶ οἱ ἐνεργούμενοι, οἱ καταληφθέντες δηλαδὴ καὶ ὄχι ἀπλῶς περραζόμενοι, ἀλλὰ καὶ ἐπηρεαζόμενοι ὑπὸ ἀκαθάρτων πνευμάτων, προσμένοντες τῇ θεραπείᾳ τους καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ. Φτωχοὶ ἐπίσης καὶ ἄποροι ἐκεῖ ἀνέμεναν τὸν ὄβολο τῶν εἰσερχομένων καὶ ἐξερχομένων ἀπὸ τὸν ναὸ πιστῶν⁴¹. Ἡ θεία λατρεία μάλιστα καταγράφει εἰδικὰ προσευχητικὰ αἰτήματα «ὑπὲρ τῶν μεμνημένων τῶν πενήτων» χριστιανῶν. Στὸν ἴδιο αὐτὸ τόπο τῶν ἀναπήρων, τῶν τυφλῶν, τῶν ἀσθενούντων καὶ τῶν κωλῶν, ὁ αὐτοκράτορας, ἂν καὶ ὑπέρτατος ἐξουσιαστής, ἔβγαζε τὸ διάδημα καὶ τὸ ζῖφος, ἐντὸς τοῦ βασιλικοῦ βήλου, γιὰ νὰ εἰσέλθει στὸν ναὸ ὡς ἐλάχιστος ταπεινοφρονῶν ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὑπῆκοος⁴².

Ὁ τόπος τοῦ νάρθηκα, πνευματικὰ καὶ λειτουργικὰ, ὑπῆρξε κατεξοχὴν ἡ πνευματικὴ μήτρα τῆς Ἐκκλησίας, μέσα στὴν ὁποία διαμορφώνονταν καταρχὰς οἱ κατηκούμενοι, γιὰ νὰ ἀνοίξουν κατόπιν τὰ μάτια στὸ φῶς τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, πού τοὺς χάριζε ἢ μετὰ πόθου προσδοκώμενη βαπτισματικὴ τους ἀναγέννηση. Ἀργότερα μάλιστα ἐκεῖ πακτώθηκαν οἱ σταθερὲς κολυμβήθρες τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ.

Σὲ μεταγενέστερους χρόνους, ἰδιαίτερα στὴν ὑστέρᾳ βυζαντινῆ περίοδο, κατὰ τὴν μαρτυρία καὶ τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης, ὅλα τὰ προηγούμενα σχεδὸν δὲν ἰσχύουν, ἀφοῦ καὶ κατηκούμενοι δὲν ὑπάρχουν καὶ ἡ ἄκρα αὐστηρότητα στὰ ἐπιτήμια τῶν μετανοούντων ἔχει σταδιακὰ ἐκλείψει⁴³. Ὁ νάρθηκας χρησιμοποιεῖται πλέον, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας, εἴτε ὡς τόπος σχολείου, ὅπου μάθαιναν, ἐλλείψει κανονικοῦ ἐκπαιδευτηρίου, τὰ πρῶτα γράμματα τὰ μικρὰ παιδιά τοῦ Γένους ἀπὸ τὸν ὀλιγογράμματο ἱερέα τους (τοῦτο συχνὰ ἐμφαίνεται ἀπὸ παρασέλιδες ἢ στὰ ἐμπροσθόφυλλα καὶ ὀπισθόφυλλα σημειώσεις στὰ λειτουργικὰ βιβλία τοῦ ψαλτηρίου καὶ τῆς ὀκτωήκου, πού χρησιμοποιήθηκαν ὡς ἀναγνωστικά), εἴτε ὡς γυναικωνίτης χωρισμένος ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ναὸ μὲ δρύφακτα (παράδειγμα τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας μας, τοῦ Λιτοκώρου, ὅπου διατηροῦνταν ἀκόμη μέχρι πρὶν τρεῖς δεκαετίες), εἴτε πρόχειρο ὀστεοφυλάκειο τῶν λαϊκῶν κεκοιμημένων ἀδελφῶν (καθὼς συχνὰ ὁ ἐνοριακὸς ναὸς ἦταν καὶ κοιμητηριακός, κατὰ τὸ παράδειγμα πάλι τοῦ Ἁγίου Νικολάου Λιτοκώρου), εἴτε ὡς «γαζοφυλάκιο», τόπος δηλαδὴ τῶν χρηματικῶν προσφορῶν, τῆς κοινότητος καὶ ἰδιαίτερα τῶν εὐπορούντων χριστιανῶν (εἶναι γνωστὸς ὁ ἔρανος τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν ὄρφανῶν, κληρῶν καὶ πτωχῶν, τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν παρεπιδημούντων ξένων, πού γινόταν μὲ ἄκρα ἀξιοπρέπεια καὶ ὄχι ὅπως σήμερα μὲ τοὺς περιφερόμενους δίσκους καὶ τὸν ἦχο τῶν κερμάτων κατὰ τὶς ἱερότερες στιγμὲς τῆς θείας λειτουργίας).

Τέλος, σήμερα, ὁ νάρθηξ ἢ πρόναος χρησιμοποιεῖται λειτουργικὰ στὶς ἐνορίες γιὰ τὶς προβαπτισματικὲς τελετὲς τῶν νηπίων καὶ ἰδιαίτερα τοὺς ἀφορκισμούς, τὴν κατήκηση, τὴν ἀπόταξη τοῦ σατανᾶ, τὴ σύνταξη τῷ Χριστῷ, τὴν ὁμολογία πίστεως καὶ τὴν πρόχειρη ἐθιμικὴ ὀνοματοδοσία.

Οἱ μοναχοί, ὡς ἀποπληροῦντες διὰ τοῦ μαρτυρίου τῆς συνειδήσεως τὴν ἀρχαία τάξη τῶν μετανοούντων, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ μοναχικὴ κουρὰ καὶ τὸ μέγα ἀγγελικὸ σχῆμα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴ λειτουργικὴ παράδοση ὡς μυστήριό τῆς μετανοίας⁴⁴, δὲν ἐγκατέλειψαν τὴ λατρευτικὴ χρῆση τοῦ νάρθηκα, ὡς

40. Πρβλ. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, ζ', 34. PG 20, σ. 596.

41. Βλ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός, *Περὶ φιλοπτωχίας*, 13. PG 35, σ. 873. Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸ «ἔχοντες δὲ τὸ αὐτὸ Πνεῦμα τῆς πίστεως»*. PG 51, σ. 300: «Διὰ ταῦτα πρὸ τῶν θυρῶν ἡμῶν ἐσπίκασι παντὸς λόγου δυνατώτεροι» (σ.σ. οἱ πτωχοί), «διὰ τῆς ὄψεως ἐπισπώμενοι πρὸς φιλανθρωπίαν τοὺς εἰσιόντας ἐκκαλούμενοι». Ὁ ἴδιος, *Εἰς τὴν Α' πρὸς Θεσσαλονικεῖς*. Ὁμιλία ΙΑ' PG 62, σ. 466.

42. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Ἔκθεσις*, σ. 365. Θεοφάνης, *Χρονογραφία*. PG 108, σ. 508. Βλ. καὶ Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 87-88.

43. *Διάλογος*, κεφ. PMB', PNF'. PG 155, σ. 352, 357.

44. Βλ. Μ. Wawryk, *Initiatio Monastica in Liturgia Byzantina. Officiorum schematis monastici magni et parvi necnon rasophoratus exordia et evolutio* [Orientalia Christiana Analecta 180], Πάρις 1968. Ν. Ph. Savvopoulos, *Die Mönchsweihe in der Ostkirche Geschichte und liturgisch-theologische Deutung* (Diplomarbeit), Μόναχο 2006. π. Φίλιππος Ζυμάρης, «Κουρὰ καὶ Cursus

τόπου μετανοίας, προσκλαύσεων, κατανύξεως και μνήμης θανάτου. Ἔτσι ἀφ' ἑνὸς στὸν νάρθηκα τῶν μονῶν ζωγραφοῦνται ὁ παμφάγος ἄδης, τὸ θηρίο τῆς Ἀποκαλύψεως, ὁ ἐσταυρωμένος καὶ βέλεσι πεπωρωμένοις τῶν παθῶν βαλλόμενος μοναχὸς κ.ἄ., ἀφ' ἑτέρου σ' αὐτὸν τελοῦνται οἱ κατανοικτικότερες καὶ ἱκετευτικότερες ἀκολουθίες τοῦ λειτουργικοῦ νυχθημέρου: ἡ νεκρώσιμος ἀκολουθία εἰς κοιμηθέντας ἐκτάκτως, τὸ μεσονυκτικό, ἡ ἐνάτη ὥρα, τὸ ἀπόδειπνο καθημερινά, ἐξαιρέτως δὲ ἡ ἐνσωματωμένη στὸν ἑσπερινὸ ἀκολουθία ἢ τελετὴ τῆς λιτῆς, ποὺ προσλαμβάνει ἰδιαίτερη λαμπρότητα, ὡς ἐπιτεταμένη προσευχή, λιτανεία καὶ μεγάλη δέση καὶ ἱκεσία κατὰ τὶς ἀγρυπνίες τῶν Δεσποτικῶν ἢ Θεομητορικῶν ἑορτῶν καὶ τῶν μεγάλων ἑορταζομένων ἁγίων. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ νάρθηκας τῶν μονῶν ὀνομάζεται καὶ λιτή, ἀπὸ τὴν τελουμένη σ' αὐτὸν ἱκετευτικὴ ἀκολουθία, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Συμεὼν συμβολίζει τὴν ἐξαιτίας τῆς παραβάσεως ἔκπτωση τοῦ Ἀδάμ, τὴν ξενιτεία τοῦ ἀρνησαμένου τὸν Θεὸ Πατέρα ἀσώτου υἱοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν λυτρωτικὴ κένωση τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ. Ἡ αἰσθητοποίηση τῶν συμβολισμῶν ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ λιτανευτικὴ κίνηση ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ (παράδεισο) πρὸς τὸν νάρθηκα (πεπωκὸτα ἄμαρτωλὸ κόσμος)⁴⁵.

7. Τὸ ὑπερῶο ἢ γυναικωνίτης.

Πολὺ ἐνωρὶς διαχωρίσθηκε ὁ τόπος τῆς στάσεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν κατὰ τὴν ὥρα τῶν κοινῶν συνάξεων τῶν πιστῶν. Ὁ διαχωρισμὸς τῶν γυναικῶν δὲν ἔγινε ἐξαιτίας ὑποβιβασμοῦ τους, ἀλλὰ γιὰ νὰ μὴ ἐπιτραπεῖ ποτέ, κατὰ τὸν Κύριλλο Ἱεροσολύμων, νὰ γίνεῖ «ἡ ὑπόθεσις τῆς σωτηρίας πρόφασις ἀπωλείας»⁴⁶. Ὁ Ἀναστάσιος Σιναΐτης μάλιστα ἐπιρρίπτει βαρύτερες εὐθύνες στοὺς ἀνδρες γιὰ τὴν πονηρὰ τους διαγωγή ἔναντι τῶν γυναικῶν κατὰ τὴν κοινὴ λατρεία⁴⁷. Ἦδη ὁ Ἰωάννης Χρυσόστομος ὁμιλεῖ γιὰ ξύλινο διατείχισμα, τὸ ὁποῖο, ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε παλαιά, ἀνυψώθηκε γιὰ νὰ προφυλάξει τὶς γυναῖκες ἀπὸ τὴν ἀνδρική πονηρία⁴⁸.

Σταδιακὰ οἱ γυναῖκες ἀνέβηκαν στὸν γυναικωνίτη ἢ γυναικίτη, τὸ εἰδικῶς γι' αὐτὲς κατασκευαζόμενο καὶ προορισμένο ὑπερῶο, ὅπου στὸ ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸν νάρθηκα τμῆμα στέκονταν οἱ κατηκούμενες γυναῖκες. Εἶναι γνωστὴ ἡ περιγραφή τοῦ γυναικωνίτου τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Θεολόγο⁴⁹, ἀλλὰ καὶ ἡ διασωγράφηση ἐκείνου τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ τὸν ὑμνητὴ τῆς Παῦλο Σιλεντιά-

honorum μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Φωτίου: Ἱστοριοδογματικὴ μελέτη τοῦ φαινομένου», *Κληρονομία* 34, τεύχη Α'-Β' (Ἰούλιος-Δεκέμβριος 2002), σ. 125-145.

45. *Διάλογος, κεφ. ΤΛΘ'*. PG 155, σ. 613B: «τὸ ἐξῶθεν ἡμᾶς τοῦ ναοῦ γίνεσθαι τὴν ἔκπτωσιν τοῦ παραδείσου δηλοῖ καὶ τὸ κλεισθῆναι αὐτὸν ἡμῖν». Βλ. καὶ Γ. Γ. Μπεκατώρος, «Λιτή». *ΘΗΕ*, τ. 8, σ. 314. Ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος συχνὰ κάμει λόγο γιὰ τὸν πρόναο-νάρθηκα, τὰ «ἱερὰ πρόθυρα», ἀπειλώντας ἐνίοτε τοὺς ἀτακτοῦντες νὰ τοὺς ἐξώσει ἀπὸ τὴν κοινὴ σύναξη τῶν πιστῶν παιδαγωγικά. *Εἰς τὸ μὴ πλησιάζειν θεάτρους*, 1. PG 56, σ. 541: «Πολλοὺς οἶμαι τῶν πρῶν καταλιπόντων ἡμᾶς καὶ πρὸς θέατρα τῆς παρανομίας αὐτομολησάντων παρῆναι τήμερον. Καὶ ἐβουλόμην εἰδέναι τοὺς σαφῶς, ὥστε αὐτοὺς τῶν ἱερῶν ἐκβαλεῖν προθύρων, οὐκ ἵνα μένωσιν ἔξω διηνεκῶς, ἀλλ' ἵνα διορθωθέντες ἐπανέλθωσι πάλιν». *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς. Ὁμιλία Ζ'*, 5. PG 62, σ. 350. *Περὶ Δαυῖδ καὶ Σαούλ. Ὁμιλία Γ'*, 1. PG 54, σ. 695.

Ἐνίοτε οἱ νάρθηκες ἔγιναν πρόχειρο καταφύγιο πτωχῶν ἀστέγων ἢ εὐκαιρικῆ διαμονὴ παρεπιδημούντων ἐκ τῆς ἐρήμου στὶς μεγάλες πόλεις μοναχῶν πρὸς διάθεση τῶν ἐργοχειρῶν τους. Βλ. μαρτυρία γιὰ μαθητὴ τοῦ ἀββᾶ Παμβῶ, ὁ ὁποῖος ὄντας στὴν Ἀλεξάνδρεια «ἐκάθευδεν ἐν τῷ νάρθηκι τῆς ἐκκλησίας ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Μάρκου». Τὰ σχετικὰ κείμενα, σὺν π. Νικόδημος Σκρέττας, *Ἡ νοερά προσευχή. Ἐκφραση ἀληθοῦς λατρείας Θεοῦ* [Σειρά: Κανονικὰ καὶ Λειτουργικὰ 2], Θεσσαλονίκη 2006, σ. 132, ὑπόσημ. 37.

Ἐπειδὴ, ὡς φαίνεται, ἡ συνήθεια αὐτὴ ὑπερέβη τὰ ὅρια, γιὰ νὰ μὴ νομισθεῖ ὅτι ὁ νάρθηξ εἶναι «κοινὸς οἶκος», ἀπαγορεύθηκε νὰ διαμένει κάποιος ἐκεῖ. Πρβλ. τοὺς κανόνες 37 τῆς Πενθέκτης καὶ Γ' Νικηφόρου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Ὁμολογητοῦ. Νικόδημος Ἀγιορείτης, *Πηδάλιον*, σ. 308, 726.

46. *Προκατήκησις*, 14. PG 33, σ. 356A: «Εἰ καὶ κέκλεισται ἡ ἐκκλησία καὶ πάντες ἡμεῖς ἔνδον, ἀλλὰ διεστάλθω τὰ πράγματα: ἄνδρες μετὰ ἀνδρῶν καὶ γυναῖκες μετὰ γυναικῶν μὴ γένηται ἡ ὑπόθεσις τῆς σωτηρίας πρόφασις ἀπωλείας».

47. *Λόγος περὶ τῆς ἁγίας συνάξεως*. PG 89, σ. 832A.

48. *Εἰς τὸν Ματθαῖον. Ὁμιλία ΟΓ'*. PG 58, σ. 677: «Ἐχρῆν μὲν οὖν ἔνδον ἔχειν τὸ τεῖχος τὸ διεῖργον ὑμᾶς τῶν γυναικῶν: ἐπειδὴ δὲ οὐ βούλεσθε, ἀναγκαῖον ἐνόμισαν εἶναι οἱ Πατέρες, κὰν ταῖς σάνισιν ὑμᾶς ταύταις διατείχισαι: ὡς ἔγωγε ἀκούω τῶν πρεσβυτέρων, ὅτι τὸ παλαιὸν οὐδὲ ταῦτα ἦν τὰ τεῖχια. Ἐν γὰρ Χριστῷ Ἰησοῦ οὐκ ἄρσεν, οὐδὲ θῆλυ. Καὶ ἐπὶ τῶν ἀποστόλων δὲ ὁμοῦ καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες ἦσαν. Καὶ γὰρ οἱ ἄνδρες ἄνδρες ἦσαν, καὶ αἱ γυναῖκες γυναῖκες: νῦν δὲ πᾶν τοῦσαντίον, αἱ μὲν γυναῖκες εἰς τὰ τῶν ἐταιρίδων ἑαυτὰς ἐξώθησαν ἥθη: οἱ δὲ ἄνδρες ἵπων μαινομένων οὐδὲν ἄμεινον διάκεινται».

49. *Ἐνύπνιον περὶ τῆς Ἀναστασίας ἐκκλησίας*. PG 37, σ. 1255A.

ριο στην *Ἐκφρασί* του⁵⁰, με τις πολυάριθμες εξωτερικές, για την προσέλευση, και εσωτερικές, για τη θυμίαση ἀπὸ τοὺς κληρικούς, ἀνόδους πρὸς αὐτόν, ὅπου καὶ τὰ καθίσματα τῶν αὐγουστῶν καὶ τῶν αὐτοκρατοριστῶν μετὰ τις συνοδεῖες τους.

Ἐπειδὴ ὁ ὄροφος τοῦ γυναικωνίτη ἔφθανε σχεδὸν πάνω ἀπὸ τὸ ἱερὸ βῆμα, γι' αὐτὸ πάνω ἀπὸ τὸν ἄκρο θριγκὸ ἐξαρτοῦσαν παραπετάσματα ἢ βῆλα κατὰ τις ἱερώτερες στιγμὲς τῆς μυσταγωγίας, τὰ ὁποῖα καὶ ἐξελίχθησαν στὰ γνωστὰ σταθερὰ ξύλινα δικτυωτά, τὰ λαϊκότερα ὀνομαζόμενα «καφάσια». Μαρτυρίες ἐπὶ πλέον ἐκ τῶν πατέρων, μᾶς πληροφοροῦν ὅτι αἱ παρθένοι, ἀρχαία τάξη ἀφιερωμένων καὶ ἀγνεουσῶν γυναικῶν, εἶχαν εἴτε στὸν κυρίως ναὸ εἴτε κατόπιν στὸν γυναικωνίτη ἰδιαίτερο τόπο στάσεως⁵¹, σὲ σχέση μετὰ ἐκεῖνο τῶν ἐγγάμων, καθὼς καὶ χρονικὴ πρόταξη στὴν τάξη τῆς κοινωνίας.

8. Τὰ ξύλα, τὰ σημαντήρια, τὸ κωδωνοστάσιο.

Οἱ ἀρχαῖοι χριστιανοί, καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὴν περίοδο τῶν διωγμῶν, ἦταν ἀδύνατο νὰ χρησιμοποιοῦν σήμαντρα καὶ καμπάνες. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ τὸ ἔργο τῆς εἰδοποίησης τῶν πιστῶν, γιὰ τὸν τόπο καὶ τὸν χρόνο τῶν συνάξεων, εἶχαν ἀναλάβει οἱ ὑπεύθυνοι *κράκται*, *λαοσυνάκται* καὶ *θεοδρόμοι* τῆς Ἐκκλησίας ἢ τὸ ἐπιμελοῦντο οἱ προεστῶτες προειδοποιώντας τὸ πλήρωμα κατὰ τὴν ἀπόλυση⁵².

Τὰ ἀσκητικὰ στὴ συνέχεια κείμενα, καθὼς καὶ τὰ μεταγενεστέρως συγκροτηθέντα τυπικὰ τῶν μονῶν βρίθουν μαρτυριῶν γιὰ τὸν τρόπο προσκλήσεως στὶς ἱερὲς ἀκολουθίες. Ἔτσι ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος ἀναφέρεται σὲ *σάλπιγγες* ἀθροιστικὲς τῶν ἀδελφῶν⁵³, ὁ Παλλάδιος σὲ ἐξυπνιστικὰ *σφυρία*⁵⁴, ὁ Ἱερώνυμος σὲ ἀφυπνιστικὰ «ἀλληλοῦία» ψαλλόμενα στὶς θύρες τῶν κελλιῶν συνθηματικά⁵⁵.

Ἀργότερα, εἴτε στὸν αὐλόγυρο τῶν ἐκκλησιῶν εἴτε πολὺ περισσότερο παρά το καθολικὸ τῶν μονῶν, προστέθηκαν τὸ *σημαντήριο* ἢ *σήμαντρο* ἢ *ἀγιοσίδερο* (λόγω τῆς ἐκ σιδήρου κατασκευῆς), ἀλλὰ καὶ τὰ *ξύλα* ἢ *ἱερά ξύλα* ἢ *ξύλα ἀθροίσμα*, καθὼς καὶ ὁ *κόπανος*, γιὰ πῶς ἐπίσημες ἡμέρες ἢ γιὰ τὶς παγενιὲς τῶν μονῶν. Ἄλλες μορφὲς προσλαμβάνουν τὰ ξύλα μετὰ τὸν ὄρο *βαρεῖαι* ἢ *βαρέαι* (ἐννοεῖται ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν κρούσεων) ἢ τὰ *τάλαντα*, τὰ ὁποῖα κρούει ὁ ἐκκλησιαστικὸς διακονητὴς σὲ τρεῖς στάσεις, τρεῖς περιφερόμενος γύρω ἀπὸ τὸ καθολικὸ σὲ διαστήματα 10–15 λεπτῶν, ὥστε μετὰ τὴν πρώτη κρούση νὰ γίνῃ ἡ ἔγερση καὶ προετοιμασία, μετὰ τὴν δευτέρη ἡ προσέλευση στὸν ναὸ καὶ μετὰ τὴν τρίτη ἡ ἔναρξη τῆς ἀκολουθίας⁵⁶.

Οἱ καμπάνες ἐμφανίσθηκαν ἀπὸ τὸν 6ο μὲν αἰῶνα στὴ Δύση, ἀπὸ τὸν 9ο δὲ καὶ στὴν Ἄνατολή. Ὀνομάσθηκαν δὲ ἔτσι ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Καμπανίας, ὅπου καὶ εὐρίσκεται τὸ κατάλληλο γιὰ τὴν κατασκευὴ τους μέταλλο. Οἱ Δυτικὸι μάλιστα τὶς καθαρῶς καὶ ἐνίστε τὶς ὀνοματοδοτοῦσαν⁵⁷.

Οἱ κώδωνες κοσμοῦνται μετὰ ἐπιγραφὰς, ποὺ ὑποδηλώνουν καὶ τὸν λειτουργικὸ προορισμὸ τους. Ἰδοὺ δυτικὸ παράδειγμα στὴ λατινικὴ γλῶσσα:

Funera Plango
Fulgura Frango
Sabbata Pango

50. *Ἐκφρασις Ἁγίας Σοφίας*. PG 86B, σ. 2251–2264.

51. Βλ. τὴ μαρτυρία τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, *De lapsu virginis consecratae*. PL 16, σ. 367–384.

52. Βλ. *Ὀδοιπορικὸν Συλβίας*, 29, 30, 35, στὸ περιοδικὸ τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων *Νέα Σιών*, τ. Ζ' (1980), σ. 231–232, 535.

53. *Κλίμαξ*. Λόγος ΙΘ', 3. PG 88, σ. 937B.

54. *Λαυσαϊκὴ Ἱστορία*, κεφ. ΡΔ'. PG 34, σ. 1210C.

55. *Ἐπιστολὴ 108*. Πρὸς Εὐστάχιον, 19. PL 22, σ. 896.

56. Πρβλ. τὴ μαρτυρία τοῦ Θεοδώρου Στουδίτου προστάσσοντος τὸν κανονάρχη: «Σάλπιζε καιρῶ τὸ ξύλον καθὼς δέοι». PG 99, σ. 1784B. Βλ. καὶ τὴν εἰδικὴ ἀναφορὰ τοῦ Θεοδώρου Βαλσαμώνος γιὰ τὰ σημαντήρια. PG 138, σ. 1073B–1076C. Βλ. καὶ Σμυρνάκης, *Ἁγιον Ὄρος*, Ἀθῆναι 1903, σ. 445. A. Riley, *Athos*, London 1887, σ. 295, ὅπου καὶ συμβολισμοί.

57. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 72.

Excito Lentos

Dissipo Ventos

Paco Cruentos (ἢ Or nentos), δηλαδή, κατά ἐλευθέρα μετάφραση τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Καλλινίκου:

Τοὺς νεκροὺς θρηνολογῶ

Τὰς βροντὰς διασκορπῶ

Ἐορτῶν καιροὺς ὀρίζω

Τοὺς ραθύμους ἐξυπνῶ

Τοὺς ἀνέμους διασπῶ

Νοῦν γαλήνιον χαρίζω⁵⁸.

Οἱ πηγές ὀνομάζουν τὶς καμπάνες «συνακτρίους κώδωνας τῆς ἐκκλησίας»⁵⁹ καὶ σταδιακὰ, ἀπὸ τὸν 9ο αἰῶνα καὶ ἔξῃς, γενικεύθηκε ἡ χρῆσις τους καὶ στὴν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή, σὲ κοσμικὲς ἐκκλησίες καὶ σὲ ἱερὰς μονές. Κτίσθηκαν μάλιστα παρὰ τὸν νάρθηκα, μὲ ἐσωτερικὴ πρόσβασις διὰ κλιμακοστασίου, ἢ λίγο μακρύτερα, ὡς αὐτόνομα πυργοειδῆ κτίσματα, τὰ κωδωνοστάσια. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τὸ χρονολογούμενο ἀπὸ τὸ 1427 κωδωνοστάσιον τῆς μονῆς Βατοπαιδίου, μὲ τὴν ἱαμβικὴ ἐπιγραφή:

Κώδωνας ἄνω λαμπρὸν ἠχοῦντας φέρει
πιστοὺς καλοῦντας πρὸς Θεοῦ ὕμνωδιαν.

Τὸ κάλεσμα τῶν πιστῶν στὴ σύναξιν τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ὁ σκοπὸς τῶν κωδῶνων. Γι' αὐτὸ ἡ σιγὴ τῆς καμπάνας ὑπῆρξε ἕνα ἀκόμη μέσο καταδυνάστευσις τοῦ Τούρκου κατακτητῆ πρὸς τοὺς ὑποδούλους Ρωμίους. Κατ' ἐξαίρεση στὶς νήσους τοῦ Αἰγαίου, στὰ Γιάννενα μὲ διαταγὴ τοῦ Ἀλῆ Πασὰ καὶ στὸ Ἄγιον Ὅρος, ὡς εἰδικὸ προνόμιον, ἐξακολούθησαν νὰ ἠχοῦν οἱ καμπάνες, κατὰ τὴν μακρόχρονη δουλεία τοῦ Γένους. Ἀντίθετα, στὴν ὀρθόδοξη Ρωσία καμπάνες καὶ καμπαναριὰ πολυάριθμα κατασκευάσθηκαν κατὰ καιροὺς σὲ μέτρα γιγαντώδη καὶ μνημειακά⁶⁰.

Οἱ ἐπὶ τοῦ προσκτίσματος αὐτοῦ τοῦ ναοῦ, τοῦ κωδωνοστασίου δηλαδή, ἀναρτημένες καμπάνες ἠχοῦν ἄλλοτε πένθημα καὶ ἄλλοτε χαρμόσυνα καὶ παρακολουθοῦν, πάντοτε μὲ τὸν «εὐσσημο» χτύπο τους καὶ ποτὲ γενικὰ μὲ κάποια «ἄδην» κρούσι⁶¹, ὅχι μόνο τὸν θρησκευτικὸ καὶ λειτουργικὸ, ἀλλὰ καὶ τὸν κοινωνικὸ βίον τῶν χριστιανῶν:

Πένθημα χτυποῦν, ἀργὰ καὶ διακεκομμένα, μετὰ τὸν ἑσπερινὸ τῆς ἀποκαθλώσεως καὶ μέχρι τὴν περιφορὰ τοῦ ἐπιταφείου κατὰ τὴ Μεγάλην Παρασκευή, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἀναγγελίαν τῆς κοίμησις κάποιου χριστιανοῦ τῆς ἐνορίας, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐκφορὰ τοῦ τιμίου σκηνώματός του γιὰ τὸν ἐνταφιασμὸ. Ἐπίσης ἔκτακτα σὲ λυπηρὰ γεγονότα καὶ ἐπετείους ποὺ συνέβησαν ἢ συμβαίνουν κατὰ τόπους ἢ στὴν πατρίδα γενικά.

Ἀκανόνιστα καὶ γοργὰ χτυποῦν σὲ περιπτώσεις προειδοποιήσεως γιὰ κήρυξιν πολέμων ἢ ἀπειλῆ φυσικῶν καταστροφῶν, ὅπως πυρκαϊῆς καὶ πλημμύρες, ἢ παλαιότερα στρατιωτικῶν καὶ ληστρικῶν ἐπιδρομῶν.

Εὐτακτα καὶ χαρμόσυνα ἠχοῦν οἱ καμπάνες σὲ ἀναγγελίαις ἀπελευθέρωσις, στὴν Κυριακάτικη ἀναστάσιμη ἀκολουθία καὶ στὶς μεγάλες ἑορτὲς καὶ πανηγύρεις, ἐπίσης στὶς ἀγρυπνίαις μὲ σημαντικότερη ἐκείνη τῆς ἀναστάσεως, ἀλλὰ στὶς μονές καὶ καθ' ὅλη τὴ Διακαινίσιμο ἑβδομάδα κατὰ τὴν ὁποία καὶ πειραματίζονται οἱ νέοι καμπανάρηδες (κωδωνοκροῦστες). Τέλος πανηγυρικὰ ἠχοῦν καὶ κατὰ τὴν ἄφιξιν

58. Ὁ.π., σ. 72, 578α.

59. Βλ. Παχυμέρης, *Ἀνθρόπικος Παλαιολόγος*, Α', 5. ΡΓ 144, σ. 24Β. Γιὰ τὶς καμπάνες τῆς Ἁγίας Σοφίας, βλ. Goar, *Εὐχολόγιον*, σ. 560.

60. Καλλίνικος, *Ναός*, σ. 74.

61. Πρβλ. *Α' Κορ.* ιδ' 8-9.

τοῦ μέλλοντος νὰ ἱεουργήσει ἀρχιερέως, ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὸν μητροπολιτικό, καθεδρικό, ἐπισκοπικό ἢ ἐνοριακό ναό.

Τὶς καμπάνες κρούει στὶς μονὲς ὁ ταγμένος ὡς καμπανάρης διακονητὴς μοναχός, ἐνῶ στὶς ἐνορίες ὁ νεωκόρος. Θὰ ἦταν τέλος περὶ τὸ νὰ τονίσουμε ὅτι ἡ αἴσθησις ποὺ προσλαμβάνει ἡ ἀκοὴ τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τὸν χτύπο τῆς χειροκίνητης παραδοσιακῆς καμπάνας, καμία ἀπολύτως σχέση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει μὲ τὰ σφηροκοπήματα τῶν αὐτόματων πλέον ἠλεκτρονικῶν συστημάτων ποὺ κατέκλυσαν κυριολεκτικὰ τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς τῆς πατρίδας μας.

9. Τὰ παρεκκλήσια.

Παρεκκλήσια εἶναι οἱ μικροὶ ἐκεῖνοι ναῖσκοι ποὺ προσκολλῶνται στὸ κτίσμα τοῦ κυρίως ναοῦ, ἢ παρὰ τὸν νάρθηκα ἢ στὶς δυτικὲς ἢ ἀνατολικὲς ἀπολήξεις ἀκραίων κλιτῶν του⁶². Στὶς μονὲς πολλὲς φορὲς αὐτὰ εὐρίσκονται ὡς ξεχωριστὰ οἰκοδομήματα στὴν αὐλὴ ἢ ἐντάσσονται σὲ καίρια σημεῖα τοῦ οἰκοδομικοῦ ὄγκου τῆς μονῆς. Λειτουργικὰ, τὰ παρεκκλήσια χρησιμοποιοῦνται, ὅταν δὲν τελεῖται λειτουργία στὸ καθολικὸ τῆς μονῆς, περισσότερο δηλαδὴ τὶς καθημερινές, ὅπως ἐξάλλου καὶ στοὺς διαθέτοντες τέτοιους χώρους ἐνοριακοὺς ναοὺς. Σὲ πολλὲς μονὲς ποὺ διαθέτουν πολλὰ, λειτουργοῦνται καθημερινὰ τόσα ὅσοι καὶ οἱ ἱερομόναχοι, μὲ μικρὲς ὁμάδες μοναχῶν ὁ καθείς, γιὰ νὰ μὴ μένουν τὰ θυσιαστήρια ἀλειτούργητα.

Κλείνοντας τὴν παρούσα εἰσήγησή μας, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι καὶ ὁ ἱερός ναὸς καὶ τὰ λειτουργικὰ του προσκίσματα φιλόνητρα προσεγγίζουν καὶ ὑπηρετοῦν τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ τὶς λατρευτικὲς ἀνάγκες τῶν πιστῶν, αἰσθητοποιώντας τὴ δυνατότητα χαρισματικῆς καὶ πνευματικῆς πρόσψαυσης τῆς ἀναφοῦς μεγαλωσύνης τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀπὸ τοὺς εὐλαβεῖς ἑραστὲς καὶ ἀπὸ τοὺς «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ»⁶³ λατρευτὲς Της.

Ευχαριστῶ γιὰ τὴν υπομονή σας.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Εμεῖς σας ευχαριστοῦμε πάρα πολύ. Ἦταν πάρα πολύ ενδιαφέροντα ὅλα αὐτὰ που μας εἶπατε. Να πάμε λοιπὸν σὲ διευκρινιστικὲς ἐρωτήσεις.

ΜΑΡΚΗ: Να κάνω μία ἐρώτησις που ἀφορᾶ τὴ «θάλασσα». Εἶπε ὁ πατήρ ὅτι εἶναι κάτω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα. Ὁ Πάλλας στὸ βιβλίον του «θάλασσα τῶν ἐκκλησιῶν», δέχεται ὅτι ἡ «θάλασσα» εἶναι ἓνα πρόσκτισμα καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἰδιαίτερα στὸ Ὀκτάγωνο τῶν Φιλίππων καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς που ἔχουμε σκάψει, δείχνουν ὅτι δὲν εἶναι ακριβῶς ἀπὸ κάτω.

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Μήπως γίνεται κάποια διάκρισις καναλιῦ τῆς «θάλασσας»; Εγὼ τὸ ἔβαλα καὶ σαν πρόσκτισμα.

ΜΑΡΚΗ: Εἶναι πάρα πολύ σημαντικὰ αὐτὰ που εἶπατε. Τώρα ἐγὼ θέλω νὰ κάνω διευκρινίσεις. Ποια ἡ σχέ-

62. Βλ. Ι. Βιταλιώτης, «Ἡ λατρευτικὴ χρῆσις τῶν δυτικῶν «παρεκκλησιῶν» τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ἰοσίου Λουκά καὶ τὸ πρόβλημα τῆς χρῆσις τῶν παρεκκλησιῶν τοῦ νάρθηκα στοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς», στὰ *Πρακτικὰ* (βλ. ὅπου στὴν προσηγηθεῖσα σημείωσις 12), σ. 44-56.

63. Ἰωάν. δ' 24.

ση του νάρθηκα με τα καπχουμενεΐα. Υπάρχει στην Εγερΐα μια πληροφορία ότι η καπήκηση γινόταν στα υπερώα του ιερού ναού του Παναγίου Τάφου, και θέλω να πω ότι υπήρχαν πολλοΐ χώροι για το σκοπό αυτό. Αρχικά τα υπερώα λέγονταν και καπχουμενεΐα, γιατί όπως λέγεται στα υπερώα γινόταν η καπήκηση.

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Όταν υπήρχαν.

ΜΑΡΚΗ: Όταν υπήρχαν και μετά χρησιμοποιήθηκε ο νάρθηκας. Απλώς το διευκρινίζω, τίποτε άλλο.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Εγώ να ρωτήσω κάτι άλλο που σχετίζεται με την ορολογία. Αυτό που είπατε για τους ναρθηκοφόρους. Τι ακριβώς ήταν οι ναρθηκοφόροι;

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Οι ναρθηκοφόροι ήταν θα λέγαμε οι προετοιμαζόμενοι να μνηθούν στα μυστήρια τα αρχαΐα. Κρατούσαν κάποια τυπικά σκίπτρα —σύμβολα της λατρείας στην οποία ήθελαν να προσέλθουν. Όχι χριστιανοΐ. Γι' αυτό λέγονται ναρθηκοφόροι, από τους επιμήκεις καλάμους.

ΜΑΡΚΗ: Αυτά ήταν χαρακτηριστικά ποιας θρησκείας;

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Βακκικά μυστήρια και ορφικά. Αρχαΐα μυστήρια. Το πλατωνικό χωρίο είναι πάρα πολύ σημαντικό. Το είχαμε γράψει και έκθεση στα μαθητικά μας χρόνια.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Ευχαριστούμε. Υποθέτω ότι σ' αυτό οφείλεται και ο όρος «νάρθηκας» για το συγκεκριμένο χώρο. Ένα άλλο πράγμα που ήθελα να ρωτήσω: Αναφέρατε για το σκευοφυλάκιο, για το χώρο που είναι δίπλα από το ιερό, αν κατάλαβα καλά. Όταν αναφερθήκατε στα παραβήματα το είπατε αυτό. Και είπατε ότι εκεί, σε αυτό το μικρό χώρο μπορεί να κλεινότανε κάποιος, για λόγους συμμόρφωσης, κάποιος από τους κληρικούς. Δηλαδή, πώς ακριβώς;

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Μη ξεχνάμε ότι υπήρχαν και επιτίμια κληρικών, όταν περιέπιπταν σε παραπτώματα, τα οποία επιδέχονταν επιτίμια, πρόσκαιρη παιδαγωγΐα ή πρόσκαιρη απαγόρευση να μπορούν να λειτουργούν μαζί με όλους τους άλλους κληρικούς.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Πόσο καιρό διαρκούσε; Μπορεί και χρόνια να ήτανε κλεισμένοι;

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Σαν φυλακή. Δεν ξέρω, ο κύριος Γιάγκου τα ξέρει καλύτερα.

ΓΙΑΓΚΟΥ: Υπάρχει ένα κείμενο που μιλάει για εγκλεισμό. Αν κάποιος μοναχός για οποιαδήποτε λόγο

υποπέσει σε κάποιο παράπτωμα, εγκλείεται άκων στο μοναστήρι. Προφανώς κατ' επέκταση αυτό ισχύει και για τους κληρικούς. Αν κάποιος κληρικός π.χ. έδειρε τον επίσκοπο, προφανώς ο επίσκοπος μπορεί να του βάλει το επιτίμιο της φυλάκισης.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Για να καταλάβουμε ακριβώς το χώρο, πού ακριβώς γινόταν ο εγκλεισμός;

ΒΑΡΑΛΗΣ: Αν δεν απατώμαι, ο Άγιος Συμεών, ο πατέρας του Αγίου Σάββα του Χελανδαρνού, είχε κελί δίπλα στην εκκλησία, το οποίο υποτίθεται ότι ήταν δίπλα στο διακονικό.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Αυτό ακριβώς ήθελα να καταλάβω. Ο χώρος αυτός λοιπόν, είναι αυτός που βρίσκεται ακριβώς δίπλα στο ιερό; Έχει σημασία γιατί ο χώρος αυτός έγινε αφορμή για ιδιαίτερη συζήτηση από τον κ. Ξυρδίο.

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Δεξιά. Στα δεξιά του ιερού. Διακονικό. Στον τόπο του διακονικού.

(†) ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ: Ο πατήρ Νικόδημος ήταν αναλυτικότερος και κατατοπιστικός αλλά είναι μια υπόθεση, βέβαια τεράστια και διαφόρων επιπέδων και χρονολογικών και τοπικών κ.τ.λ., τα οποία τώρα για να τα ξεδιαλέξεις πρέπει να τα πιάσεις και να κάνεις αξονική τομογραφία. Αλλιώς χανόμαστε σε ένα πλήθος πληροφοριών εντυπωσιακών μεν, αλλά που αφορούν από τον 3ο αιώνα ίσως και παλαιότερα μέχρι τον 19ο. Από τις καμπάνες, από τους λαοσυνάκτες μέχρι τις ηλεκτρικές καμπάνες. Είναι ένα τεράστιο υλικό.

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Αυτός είναι και ο σκοπός μας, να δούμε διαχρονικά τα πράγματα. Γι' αυτό και έχουμε διαφορετικές εισηγήσεις.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ: Ευχαριστούμε. Ήταν μια θαυμάσια κατατόπισις, αλλά καθένα από αυτά θέλει ένα είδος αξονικού τομογράφου.

ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ: Γι' αυτό θα μπορούσαμε να συνεχίσουμε πιάνοντας σε βάθος τον καθένα από αυτούς τους χώρους. Ακριβώς γιατί περιλαμβάνονται τόσα πολλά. Λοιπόν, θα ήθελα επειδή έχει η ώρα μας προχωρήσει, να κάνουμε ένα μικρό διάλειμμα.

ΦΟΥΝΤΟΥΛΗΣ: Θα ήθελα να κάνω μία ακόμα ερώτηση. Δεν απάντησε ο πατήρ Νικόδημος στο ερώτημα. Πώς από μια τόσο πολυμορφία και ένα τόσο σύνθετο φαινόμενο κατανόησαμε στο να έχουμε έναν εννοιακό ναό και να μην έχουμε ένα τραπέζι να καθίσουμε. Γιατί φτάσαμε έτσι;

π. ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ: Αφού τα ξέρετε. Έχετε διατυπώσει προβληματισμούς αμέτρητους.